

За македонскиот речник од 16-от век на Ѓ. Ѓанели **Др. Коста Пеев**

1.1. Големата важност на Речникот од Ѓ. Ѓанели што денеска го анализираме доаѓа од фактот дека тој претставува документ за посебноста на македонскиот во однос на соседните јужнословенски јазици, српскиот и бугарскиот, посебност засведочена одамна, скоро пред пет века.

Во времето кога е пишуван Речникот, 16-от век, Македонија е под турско ропство што започнало поодамна, уште од 1392 г. кога отоманците се прошириле и во Македонија, 50 години по нивното навлегување на Балканот и само неколку години по познатата Косовска битка. Иако исламот бил единствена званично признаена религија, сепак се имало извесна толеранција, макар ограничена, и кон православното христијанство, кон милетот. Споменатава толеранција била поголема и давала повеќе можности отколку што денеска даваат права на Македонците во некои соседни земји. Во таа смисла, особено во 15-от век, кога Охридската архиепископија била во процут може да се допушти дека овој факт во извесна смисла допринел за некаков културен и религиозен живот во Македонија, па да се создаде и Речникот за кој денеска ќе зборуваме. Сепак оваа клима не траела многу време, во втората половина на 16-от век влијанието на Охридската архиепископија под притисок постепено гине за да биде укината од султан Мустафа трети во 1767 год. Во периодот што го споменуваме исто така доаѓа до слабеење на Отоманското царство, а негативните елементи од животот на народот се продлабочуваат. Треба да се истакне дека како противтежа во Македонија почнува да доминира западноевропското влијание особено во економијата.

1.2. Во врска со периодот што го спомнуваме, малку подоцна, во 17-от век, како важен настан треба да се спомене инвазијата на Австрија во Македонија, односно австриско-турскиот конфликт во кој се инкорпорира и побуната на македонскиот народ во североисточниот, кумановско-кривопапанечкиот регион. Побуната, така нареченото Карпошово востание, било резултат на економското и политичкото насилство од турското великодржавие. По првите успеси востанието било насилно задушено а водачот Карпош бил ставен на Камениот мост во Скопје како мета за гаѓање, потоа набиен на кол и фрлен во реката Вардар.

2.1. Разграничувањето меѓу македонскиот и соседните јужнословенски јазици, што го споменаваме на самиот почеток, се разбира дека започнало многу порано, не од 16-от век, туку уште во старословенскиот период кога се оформиле две школи со свои посебности, Охридска или Свети Климентова за македонскиот и Преславска за бугарскиот јазик. Сепак во текстовите од споменативе школи разликите не се

многу изразени, меѓу другото и затоа што тие се со религиозни содржини, додека во споменатиот Речник на Ѓанели на показ се посебности на народниот јазик, поврзани со одредена регија, во широка смисла костурска и со одреден период што го омеѓува средновековјето од првите нукулци на преродбата, или децидно од 16-от век.

Се работи за дијалектен речник, двојазичен: македонски со објаснување на грчки, но и со карактер на толковен, бидејќи, иако нередовно, зад некои лексички единици следува пошироко објаснување, како на пр.: Покри мене со јоргано; Скривом да се љубиме; Не те гибам и др. На показ се околу 300 народни зборови, регионално врзани со костурскиот говор, што упатуваат на домаќинството, ишраната, роднинските врски, делови на човечкото тело, производните односи, религијата и сл.

Како што рековме, Речникот има долга историја, тој потекнува уште од 16-от, печатен е дури во средината на 20-от век. Го објавил проф. Ѓ. Ѓанели од Рим, во соработка со Андре Вајан, проф. при Универзитетот во Париз, којшто направил лингвистичка анализа на материјалот.

3.1. Дијалектите во Македонија се групираат во три наречја: основни се 2, источно и западно, ги дели реката Вардар; во третото наречје влегуваат тиквешко-мариовските и костурско-леринските говори, што уште се именуваат и како преодни, бидејќи содржат особености и од источното и од западното.

4.1. Во споменатиот Речник среќаваме, веќе рековме, повеќе јазични карактеристики што потврдуваат дека македонските говори многу одамна се јавуваат со свои посебности. Како прво да ги споменеме оние што дијалектната база на Речникот ја поврзуваат со основните елементи на македонскиот јазик, тоа се на пр. губењето на деклинацијата, т.е. отсуството на падежи, освен ретки остатоци присутни во Речникот, пр. Вишнего Бога; Ела стан по врага. Падежите редовно се употребуваат во другите словенски јазици, освен во бугарскиот; втора таква карактеристика што Речникот го поврзува со останатите македонски говори е појавата на членот: Не ми везми душата, се среќаваат и други примери: Врјатеното, Патот. Овие две карактеристики настанале во стариот период, под влијание на балканската јазична алијанса, т.е. на соседните несловенски јазици, ароманскиот, грчкиот, албанскиот. Двете посебности, освен во македонскиот функционираат уште и во бугарскиот јазик, но отсуствуваат од српскиот, како и од другите словенски јазици.

5.1. Како типична македонска посебност, присутна и во Речникот претставува

замената на старословенскиот глас он со а: внатрја, стапалка, сабода /?/ (сабота), Гас, Патот, Маде; во бугарскиот замената е со темен глас а: Гас, Пат, Ватре, а во српскиот со у: Пут, Гузица. Исклучок од правилото за замена на он со а во Речникот претставува зборот куќа, што проф. А. Вајан го третира за позајмен србизам.

Иако ретко во Речникот се регистрирани и случаи со зачуван назализам, пр. ранка, што е обично за други костурски говори, но и за солунскиот дијалект. Имено ваквите случаи во кои се јавуваат остатоци од носовиот изговор: ранка, манка, пант помогнале да победи теоријата на проф. Ватрослав Јагич за македонското потекло на старословенскиот јазик.

5.2. За малата носовка ен нема остатоци од назалниот изговор, а како специфичност е тоа што нејзиниот изговор не се мешал со носовката он како што е во централните говори, па наместо литературните форми јазик, јачмен, јаглен, во Речникот на Ѓанели среќаваме ечимен, еглење, заец, како што е во некои источни говори и во бугарскиот јазик.

6.1. Како периферен говор од каде потекнува Речникот, во материјалот се јавуваат повеќе карактеристики што напомуваат на архаичната состојба, т.е. на старословенскиот јазик, како прво да го споменеме широкиот изговор на стариот глас јат: Кољано, Мљако, Невјаста, уште еден пр. во контекст: имале хл'аб; но има и случаи со е: целвам, дедо, плевна. Ваквите примери се среќаваат прилично на исток, во Солунско, Серско и Драмско. Со некои примери се допира со бугарскиот јазик, но не со сите, пр. наспрема случајот врјатено од Речникот, во бугарскиот јазик се среќава вретено.

7.1. Меѓу главните карактеристики на македонскиот јазик со кој се одделува од соседните јужнословенски јазици претставува замената на големиот ер со рефлексот о, пр. сон, бозел; во српскиот замената е со а: сан, баз, во бугарскиот е со темен глас а: сан. Споменатава специфичност за македонскиот јазик, замената со о е регистрирана и во Речникот што го анализираме, таму среќаваме: ноштви, воври, нохча (ми те украдоє).

8.1. Во врска со консонантизмот прво ќе истакнеме дека во лексичките единици регистрирани во Речникот во замената на прасловенските групи *тј, *дј се чува првичната замена шт, жд: врешта, ноштви, вјажди, рожда, наместо замената со к, г, како што е во централните говори: вреќа, ноќви, веѓи, роѓа. Споменатава замена шт и жд, се среќава уште и во некои источни говори, пр. во малешевските, уште и во

бугарскиот јазик, додека во српскиот замената е со гласови што се варијанти на македонските *ќ*, *ѓ*.

Сепак во Речникот палатализирано *ќ* се јавува во неетимолошки примери, во случајот на крајот на лексемата *ложник* што значи *дебел*, *волнен покривач*, појавата е регистрирана и во Солунско, во зборот *ензиќ* (*јазик*); истиот пример, но без назален призвук и со редукција го констатиравме и во истражувањата што ги вршевме во *Кукушко*: *изик*.

9.1. Меѓу старите зачувани форми од старословенскиот јазик во Речникот треба да се споменат уште 2 архаични посебности: прво, дека многу добро се чува гласот *х* и тоа во сите позиции, во почетокот на зборот, на крајот и во интервокална позиција: *ходи* (овамо), *хљаб* (имале), *врах*, *мухи*, *ухо*; додека во сегашниот период од развитокот на македонскиот јазик гласот *х* е во фаза на исчезнување, односно е заменет со гласот *в*, особено во западното наречје. Натаму да споменеме дека старата група во зборови од Речникот се чува изговорот *чер-* : *черепна* (направа во која се пече леб), наместо литературното *црепна*, исто така *черјава* наместо *црева*.

10.1. Прегледот на јазичните карактеристики регистрирани во Речникот ќе го завршиме со истакнување на некои стари зборови што денеска се заменуваат со други, но се присутни во некои од соседните јазици, пр. за придавката *леп* (*убав*), освен што е спомната во Речникот, нашироко се јавува во Костурско, сп. во изразот: *што си лепа*. Единственото реално објаснување е дека зборот постоел во нашиот јазик одамна, но во други дијалекти се изгубил. Мислиме дека претпоставката за влијание од српскиот јазик не би можела да се одржи зашто костурскиот говор е прилично оддалечен од јужното српско подрачје, а во централните македонски говори зборот не е присутен. Истово објаснување важи и за глаголот *зове* = *вика* забележан во Речникот во изразот: *Как те зовет на име?* наспрема денешното македонско: *Како те викаат на име?*, односно скратено: *Како се викаш?* На граматички план како архаизам треба да се спомене присуството на определена форма кај придавките што исчезнала во современиот јазик, такви се роднинските *имиња*, *парви братучед*, *фтори братучед*, наместо денешното *прв*, *втор братучед*.

Претставувањето на македонскиот народен јазик во пишана форма, што е изразено во Речникот на *Ѓ*. *Ѓ*анели продолжува и во наредните години односно векови, преку дамаскинарската книжнина започната со проповедите на *Дамаскин Студит*, преку *Четиријазичникот* на *Данило*, за да заживее посилно во 19-от век, во првата половина, со делата на *Кирил Пејчиновиќ*, кој пишувал на својот роден тетовски

говор и Јоаким Крчовски на кратовски.

Свеста за посебноста на македонскиот народ, што понатаму подразбира секако и јазична посебност, уште повеќе се засилува во почетокот на втората половина на предминатиот век, за време на културното заживување на романтизмот во Европа па и кај нас. Се јавуваат група поети, писатели коишто творат на својот мајчин јазик. Од тој период е Константин Миладинов, со познатата песна “Т’га за југ” што ја пишувал во Москва каде бил на студии. Песната е пишувана на родниот говор на поетот, т.е. на струшки дијалект. Тоа е песна која и денеска се цитира и пее како македонска химна. Заедно со брат му Димитар во Хрватска го печатат големиот Зборник од македонски народни песни 1861 год.. Овој Зборник имал огромно значење во оформувањето на поетскиот лик на ред македонски писатели.

11.1. За тоа како комплексот од влијанија и притисоци од пропагандите на соседните држави се одразил во животот и творештвото на нашите интелектуалци многу сликовито е евидентирано во животниот пат но и во творештвото на нашиот голем поет Григор Прличев. Тој се школувал на грчки јазик, долго време не можел да се ослободи од односно влијание и на грчки јазик ја напишал прочуената поема “Сердарот“, којашто победила на поетски конкурс во Атина а авторот бил закитен со лоров венеч и прогласен за втор Хомер. Прличев наскоро ја сватил својата заблуда со грчкиот јазик и во своето трагање каков треба да биде македонскиот литературен јазик, во тогашните сложени услови се обидел да создаде нешто невозможно, еден заеднички општословенски јазик, во комбинација на старословенски, македонски и бугарски јазик, еден вид словенски есперанто. Прличев на споменатиот, така да речеме вештачки јазик ќе ја преведе Хомеровата

“Илијада” . Голем дел од бугарската културна елита тоа го сфатила како обид за рушење на “јазичното единство” на македонскиот со бугарскиот јазик и следувала многу остра и навредлива реакција, што страшно го погодило нашиот суптилен поет Прличев. Така бугарскиот литературен критичар Нешо Бончев, во тамошните весници со иронија напишал дека Прличев Хомера го предал острижен (позната е сликата на Хомер со голема коса и голема брада). Невкусно постапил и познатиот бугарски поет Христо Ботев, очигледно понесен од големата бугарска пропаганда па во стихотворба го исмева нашиот поет со стиховите: “Ах, зошто не сум и јас поет, поет како Прличев, да ја преведам Илијада, ама така што и лоров венеч да ми се пада (падне)”. После сите лутања и празни илузии Прличев на крај го наоѓа вистинскиот пат и својата “Автобиографија” ја пишува на македонски јазик.

11.2. Врв на настојувањата да се зацврсти македонскиот јазик како одделен

јужнословенски јазик, различен и од српскиот и од бугарскиот е претставен во книгата “За македонските работи” од Крсте Петков Мисирков, печатена во Софија 1903 г., непосредно по Илинденското востание. Во неа Мисирков дава и нацрт како треба да изгледа македонскиот литературен јазик, при тоа тој се определува базата да се земе од централните говори (прилепски, битолски, велешки), што ќе ги поврзе сите македонски дијалекти. Мисирков својата идеја сликовито ја прикажува вака: “Ако Македонецот од север му подаде рака на оној од југ, а оној од запад на оној од исток, рацете ќе се вкрстат некаде во Велешко-Прилепско”. Треба особено да се потенцира фактот дека Мисирков, иако потекнувал од егејскиот дел, од Ениџевардарско, сепак се определил, како што рековме, во основата на македонскиот литературен јазик да влезат централните говори, еднакво оддалечени и од српскиот и од бугарскиот јазик. Исто така треба да се одбележи дека книгата била забранета и уништена во самата печатница во Софија, пред да се појави пред светот, што само по себе зборува колку нејзината содржина била неприфатлива за великобугарската идеја. За среќа, останале неколку примероци од кои дознаваме дека денешната форма на нашиот литературен јазик била најавена уште пред сто и повеќе години од големиот македонски реформатор Мисирков.